

*Вадим Петрович Іванов,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0005-6687-3749*

КРИТЕРІЇ ВИЯВЛЕННЯ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У ПРОЦЕСІ ПРАВОРЕАЛІЗАЦІЇ

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку правової системи питання належної реалізації суб'єктивних прав набуває особливої актуальності у зв'язку з поширенням складних правових конструкцій, оціночних понять та зростанням ролі судової дискреції. Формальна відповідність поведінки суб'єкта нормі права не завжди свідчить про її правомірний характер у змістовому розумінні. У правозастосуванні дедалі частіше виявляються ситуації, коли право використовується не відповідно до його призначення, а як засіб створення перешкод, одержання неправомірної переваги або завдання шкоди іншому учаснику правовідносин.

Як наслідок, особливого значення набуває проблема вироблення критеріїв, за допомогою яких можливо відмежувати правомірну реалізацію права від використання права всупереч його призначенню, тобто зловживання. Зазначене питання має не лише теоретичне, а й прикладне значення, оскільки без належних критеріїв правова оцінка поведінки суб'єкта ризикує стати непослідовною, а судова практика – надмірно залежною від індивідуального суддівського розсуду [1, с. 17]. Саме тому дослідження критеріїв виявлення зловживання правом у процесі правореалізації є важливим завданням загальнотеоретичної юриспруденції та необхідною передумовою підвищення якості правозастосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика зловживання правом у сучасній юридичній науці розробляється в межах кількох взаємопов'язаних дослідницьких напрямів, зокрема загальнотеоретичного осмислення природи зловживання правом, визначення його місця в механізмі правореалізації, а також установлення критеріїв відмежування цього явища від правомірної реалізації суб'єктивного права. Вагомий внесок у розроблення зазначених питань зроблено у працях М. Козюбри, Т. Полянського, І. Бабич, Ю. Тоботи, Р. Барсамова, К. Валігури, Д. Тимошенка та інших авторів. У зазначених наукових працях аргументовано простежується підхід, відповідно до якого ідентифікація зловживання правом не може зводитися до формально-нормативної оцінки поведінки суб'єкта, оскільки належна правова кваліфікація таких проявів потребує звернення до засадничих принципів права як змістових критеріїв правової оцінки [2; 3].

Окремий напрям наукового аналізу пов'язаний із дослідженням принципів справедливості, добросовісності та розумності як оціночних категорій, зміст яких розкривається не абстрактно, а в межах конкретного нормативного та правозастосовного контексту. У доктрині обґрунтовується, що, незважаючи на високий рівень узагальненості, ці принципи мають імперативне значення для правового регулювання, оскільки виконують інтерпретаційну, коригувальну та доповнюючу функції, а також слугують критеріями оцінки поведінки учасників правовідносин, включаючи її морально-психологічну складову [4, с. 4; 5, с. 13].

Водночас аналіз наукових джерел свідчить, що, незважаючи на належний рівень опрацювання окремих аспектів принципів справедливості, добросовісності та розумності, питання їх системного використання саме як комплексу критеріїв виявлення зловживання правом у процесі правореалізації ще не набуло достатньої загальнотеоретичної завершеності. У наявних дослідженнях переважає або галузевий підхід, або зосередження на окремому принципі, тоді як потребує подальшого опрацювання саме інтегрована модель оцінки поведінки суб'єкта, яка поєднує функціональний, аксіологічний і правозастосовні характеристики.

Метою статті є теоретико-правове обґрунтування критеріїв виявлення зловживання правом у процесі правореалізації шляхом системного аналізу принципів справедливості, добросовісності та розумності як змістових орієнтирів правової оцінки поведінки суб'єкта.

Методи дослідження. Методологічну основу статті становить комплекс загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, застосування яких зумовлене предметом дослідження та його теоретико-прикладним спрямуванням. Формально-догматичний метод використано для аналізу нормативних положень, у яких закріплено засади справедливості, добросовісності та розумності, а також для з'ясування їхнього значення у структурі правового регулювання. Системний метод дав можливість розглянути зловживання правом не як ізольований випадок відхилення у поведінці суб'єкта, а як явище, що проявляється в межах механізму правореалізації через взаємозв'язок суб'єктивного права, способу його здійснення, правових наслідків та впливу на інших учасників правовідносин. Аксіологічний метод використано для розкриття ціннісного змісту принципів справедливості, добросовісності та розумності як оціночних категорій, що виконують не лише декларативну, а й регулятивну функцію у правореалізації.

Основні результати дослідження. У межах загальнотеоретичного підходу зловживання правом доцільно розглядати як особливий різновид юридично значущої поведінки, що виникає саме у процесі здійснення суб'єктивного права, а не поза ним. Його специфіка полягає в тому, що зовнішньо така поведінка може зберігати ознаки формальної відповідності нормі, однак у змістовому вимірі вона суперечить призначенню права, його принципам і допустимим межах правореалізації [2, с. 295–296; 3, с. 282]. Саме тому виявлення зловживання правом не може ґрунтуватися виключно на буквальному зіставленні дії суб'єкта з текстом норми права. Необхідною є комплексна правова оцінка, що охоплює ціль реалізації права, спосіб його здійснення, наслідки для інших учасників правовідносин і відповідність поведінки загальним засадам права [4, с. 6].

У цьому контексті принципи справедливості, добросовісності та розумності мають методологічне й прикладне значення як критерії, за допомогою яких правозастосувач отримує можливість відмежувати правомірне здійснення суб'єктивного права від його зловживального використання. Їх роль не зводиться до декларативного рівня, оскільки в умовах наявності оціночних понять і відкритих правових конструкцій саме ці принципи забезпечують змістову визначеність правової оцінки [5, с. 13; 6, с. 7; 7, с. 13]. Відтак критерії виявлення зловживання правом мають формуватися як система взаємопов'язаних орієнтирів, а не як ізольований перелік ознак.

Першим критерієм пропонується визначити функціональну відповідність реалізації права його юридичному призначенню. Йдеться про встановлення того, чи використовується суб'єктивне право для досягнення соціально і юридично прийнятної мети, заради якої воно закріплене в правовій системі, або ж як інструмент обходу правового регулювання, створення перешкод іншій особі чи одержання переваги способом, несумісним із природою відповідного права. У такому випадку ключове значення має не лише сам факт здійснення правомочності, а характер її спрямованості. Якщо реалізація права фактично перетворюється на засіб заподіяння шкоди, тиску, затягування, блокування або іншого недобросовісного впливу на правовідносини, це свідчить про деформацію функції права у процесі його здійснення [2, с. 296].

Другим критерієм є добросовісність поведінки суб'єкта у процесі правореалізації. Добросовісність у цьому аспекті доцільно розуміти як вимогу сумлінного, передбачуваного й чесного використання правових можливостей з урахуванням правомірних інтересів інших учасників правовідносин [8, с. 24]. Вона виступає не лише моральною характеристикою поведінки, а юридично значущим параметром її оцінки, оскільки вказує на допустимий спосіб реалізації права в межах правового порядку. Ознаками відхилення від добросовісності можуть бути приховування дійсної мети, свідоме використання правової форми всупереч її призначенню, штучне конструювання ситуації для одержання процесуальної або матеріально-правової переваги, а також інші форми маніпулятивної поведінки [9, с. 123]. За таких умов формальна правомірність окремої дії не усуває потреби визнання її зловживальним проявом.

Третім критерієм є збереження справедливого балансу інтересів учасників правовідносин. Принцип справедливості в механізмі правореалізації виконує функцію оцінки співмірності між реалізацією права одним суб'єктом і впливом такої реалізації на правову сферу іншого суб'єкта [10, с. 47]. Важливо враховувати, що будь-яка реалізація суб'єктивного права в умовах конфлікту ін-

тересів потенційно може створювати несприятливі наслідки для іншої сторони. Проте сам по собі факт настання таких наслідків не є достатнім для висновку про зловживання правом. Визначальним є встановлення непропорційності, тобто ситуації, коли захист або реалізація власного інтересу досягається шляхом надмірного, невиправданого чи спотвореного втручання в інтереси іншої особи, що виходить за межі нормального правового конфлікту [11, с. 258]. Саме порушення вимоги співмірності перетворює формально допустиму поведінку на зловживальну.

Четвертим критерієм є розумність обраного способу здійснення права. Розумність у право-реалізації відображає вимогу логічної, обґрунтованої та пропорційної поведінки, яка відповідає обставинам конкретної ситуації, правовій меті та загальному змісту регулятивного припису [3, с. 297]. У цьому значенні вона дає змогу оцінити, чи не є дії суб'єкта надмірними, очевидно непропорційними або штучно ускладненими порівняно з правомірною метою, на яку він посилається. Критерій розумності має особливе значення у випадках, коли суб'єкт формально обирає один із дозволених законом способів поведінки, але фактично використовує його як механізм тиску, затягування чи обходу сутності правового регулювання. Отже, розумність виступає інтелектуально-оцінювальним інструментом, що дає змогу виявити зловживання навіть за відсутності прямої законодавчої заборони конкретної дії.

П'ятим критерієм є узгодженість поведінки із загальними засадами права та нормативно-ціннісним змістом правового регулювання. Такий підхід передбачає, що правова оцінка поведінки здійснюється не лише через призму спеціальної норми, яка формально надає особі певне право, а й через відповідність цієї поведінки фундаментальним принципам правопорядку. У вітчизняній доктрині та судовій практиці принципи справедливості, добросовісності та розумності визнаються нормативно значущими орієнтирами, що підлягають застосуванню у процесі тлумачення та правозастосування. Це означає, що формальна законність дії не є самодостатнім критерієм її правомірності, якщо за змістом така дія руйнує ціннісну основу права або суперечить його загальній спрямованості. Саме в цьому проявляється коригувальна функція принципів у механізмі право-реалізації.

З урахуванням викладеного критерії виявлення зловживання правом доцільно застосовувати у взаємозв'язку, оскільки кожен із них відображає окремий аспект правової оцінки поведінки. Функціональний критерій дає змогу встановити відповідність реалізації права його призначенню, критерій добросовісності виявляє якість поведінки суб'єкта, критерій справедливості дає змогу оцінити баланс інтересів, критерій розумності перевіряє пропорційність і належність способу дії, а критерій нормативно-ціннісної узгодженості забезпечує зв'язок із загальними засадами права. Їх комплексне застосування формує більш стійку модель кваліфікації, що зменшує ризик довільного тлумачення та сприяє послідовності правозастосовної практики.

У практичному вимірі запропонована система критеріїв має значення для вдосконалення аргументації у правозастосовних актах, насамперед судових рішеннях [12–14], де питання зловживання правом часто вирішується через оціночні конструкції. Її використання дає можливість перейти від загального посилання на недобросовісність чи несправедливість до структурованого обґрунтування, в якому послідовно аналізуються мета реалізації права, спосіб поведінки, наслідки для інших осіб і відповідність загальним принципам правового регулювання. Така логіка оцінювання має не лише прикладне значення для підвищення якості правозастосування, а й загальнотеоретичну цінність, оскільки сприяє уточненню меж правомірної поведінки в механізмі реалізації права.

Висновки. Зловживання правом у процесі правореалізації є явищем, яке не може бути належно виявлене виключно через формальний аналіз відповідності дії нормі права. Належна кваліфікація таких проявів потребує змістової правової оцінки, яка здійснюється крізь призму загальних засад права, передусім принципів справедливості, добросовісності та розумності. Зазначені принципи виконують у механізмі правореалізації не лише загальноорієнтуючу, а й безпосередньо критеріальну функцію, оскільки дають змогу оцінити функціональну спрямованість реалізації права, характер поведінки суб'єкта, співмірність впливу на інтереси інших осіб, а також відповідність обраного способу дії ціннісному змісту правового регулювання. У цьому аспекті вони виступають нормативно значущими орієнтирами для відмежування правомірного здійснення суб'єктивного права від його зловживального використання.

Список використаних джерел

1. Цивільне право України: [навч. посібник] / Ю. В. Білоусов, С. В. Лозінська, С. Д. Русу та ін.; за ред. Р. О. Стефанчука. Київ: Прецедент, 2005. 448 с.
2. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
3. Полянський Т. Т. Феномен зловживання правом (загальнотеоретичне дослідження). Львів: Галицький друкар, 2012. 456 с.
4. Пацурківський П. П. Оціночні категорії «справедливість», «добросовісність», «розумність» у Цивільному кодексі України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2022. № 58. С. 3–19.
5. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: у 2 т. / В. Г. Ротань (та ін.) ; відп. ред. В. Г. Ротань. Харків: Фактор, 2010. Т. 1. 800 с.
6. Бабич І. Г. Принцип справедливості в римському праві і у сучасному зобов'язальному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2006. 22 с.
7. Валігура К. Принцип добросовісності як категорія цивільного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 11–16. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.4.02>
8. Тобота Ю. А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві: монографія. Харків, 2020. 140 с.
9. Тимошенко Д. В. Категорія добросовісності у системі приватно-правового регулювання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 121–126. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/28>
10. Барсамов Р. В. Добросовісність, розумність та справедливість як принципи виконання зобов'язань. Вісник Одеського національного університету. *Правознавство*. 2011. Т. 16. Вип. 19. С. 44–52.
11. Погребняк С. П. Справедливість як принцип права: основні аспекти. *Філософія права і загальна теорія права*. 2015. № 1–2. С. 257–268.
12. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.12.2021 у справі № 147/66/17 (провадження № 14-95цс20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102892553>
14. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 16.06.2021 у справі № 554/4741/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97903488>

References

1. Bilousov Yu. V., Lozinska S. V., Rusu S. D. ta in. Tsyvilne pravo Ukrainy [navch. posibnyk] / za red. R. O. Stefanchuka. Kyiv: Pretsedent, 2005. 448 s. (in Ukr.).
2. Zahalna teoriia prava: pidruchnyk / za zah. red. M. I. Koziubry. Kyiv: Vaite, 2015. 392 s. (in Ukr.).
3. Polianskyi T. T. Fenomen zlovzhyvannia pravom (zahalnoteoretychne doslidzhennia). Lviv: Halytskyi drukar, 2012. 456 s. (in Ukr.).
4. Patsurkivskiy P. P. Otsinochni katehoriy spravedlyvist dobrosovisnist rozumnist u Tsyvilnomu kodeksi Ukrainy. *Aktualni problemy vdoshkonalennia chynnoho zakonodavstva Ukrainy*. 2022. No. 58. S. 3–19 (in Ukr.).
5. Naukovo-praktychnyi komentar do tsyvilnoho zakonodavstva Ukrainy: u 2 t. / V. H. Rotan (ta in.); vidp. red. V. H. Rotan. Kharkiv: Faktor, 2010. T. 1. 800 s. (in Ukr.).
6. Babych I. H. Pryntsyp spravedlyvosti v rymському pravi i u suchasnomu zoboviazalnomu pravi Ukrainy: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.03. Odesa, 2006. 22 s. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.4.02> (in Ukr.).
7. Valihura K. Pryntsyp dobrosovisnosti yak katehoriia tsyvilnoho prava. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2020. No. 4. S. 11–16 (in Ukr.).
8. Tobota Yu. A. Pryntsyp spravedlyvosti, dobrosovisnosti i rozumnosti u tsyvilnomu pravi: monohrafiia. Kharkiv, 2020. 140 s. (in Ukr.).
9. Tymoshenko D. V. Katehoriia dobrosovisnosti u systemi pryvatno-pravovoho rehuliuвання. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2023. No. 9. S. 121–126. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/28> (in Ukr.).
10. Barsamov R. V. Dobrosovisnist, rozumnist ta spravedlyvist yak pryntsypy vykonannia zoboviazan. Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. *Pravoznavstvo*. 2011. T. 16. Vyp. 19. S. 44–52 (in Ukr.).
11. Pohrebniak S. P. Spravedlyvist yak pryntsyp prava: osnovni aspekty. *Filosofia prava i zahalna teoriia prava*. 2015. No. 1–2. S. 257–268 (in Ukr.).
12. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 No. 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (in Ukr.).

13. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 14.12.2021 u spravi No. 147/66/17 (provadzhennia No. 14-95tss20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102892553> (in Ukr.).
14. Postanova Kasatsiinoho tsyvilnoho sudu Verkhovnoho Sudu vid 16.06.2021 u spravi No. 554/4741/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97903488> (in Ukr.).

Іванов В. П. Критерії виявлення зловживання правом у процесі правореалізації

У статті досліджено критерії виявлення зловживання правом у процесі правореалізації в загальнотеоретичному вимірі. Обґрунтовано, що встановлення факту зловживання правом не може зводитися лише до формальної перевірки відповідності поведінки суб'єкта приписам норми, оскільки належна правова оцінка потребує врахування змістових орієнтирів права. Визначено значення принципів справедливості, добросовісності та розумності як нормативно значущих критеріїв, що забезпечують відмежування правомірного здійснення суб'єктивного права від його зловживального використання. Запропоновано розглядати виявлення зловживання правом через взаємопов'язану систему критеріїв, до якої належать функціональна відповідність реалізації права його призначенню, добросовісність поведінки суб'єкта, збереження справедливого балансу інтересів, розумність способу здійснення права та узгодженість поведінки із загальними засадами права. Наголошено, що комплексне застосування цих критеріїв має методологічне значення для загальної теорії права та практичне значення для підвищення якості правозастосовної аргументації, насамперед у судовій практиці.

Ключові слова: зловживання правом, правореалізація, принцип справедливості, принцип добросовісності, принцип розумності, суб'єктивне право, правозастосування.

Ivanov V. P. Criteria for identifying abuse of rights in the process of law implementation

The article examines the criteria for identifying abuse of rights in the process of law implementation from the standpoint of general legal theory. It is argued that abuse of rights arises within the exercise of a subjective right, which makes its legal qualification particularly complex. In such situations, a person's conduct may formally comply with the text of a legal norm, but contradict the purpose of the right, the principles of law, and the acceptable limits of legal behavior.

The study substantiates that identifying abuse of rights cannot be reduced to a purely formal assessment of whether a person acted within the textual boundaries of a legal provision. Proper legal evaluation requires reliance on substantive criteria, primarily the principles of justice, good faith, and reasonableness. These principles are treated as normatively significant evaluative categories that perform interpretative, supplementary, and corrective functions in legal regulation. Their application makes it possible to assess not only the external legal form of conduct, but also its legal purpose, orientation, and consequences for other participants in legal relations.

The article proposes an interconnected system of criteria for distinguishing lawful exercise of a right from its abusive use. Five criteria are identified and substantiated. The first is the functional conformity of the exercise of a right to its legal purpose. The second is the good faith of the subject's conduct, understood as honest, predictable, and non-manipulative use of legal opportunities. The third is the preservation of a fair balance of interests between participants in legal relations. The fourth is the reasonableness of the chosen method of exercising the right, including its proportionality to the declared legal aim. The fifth is the consistency of conduct with the general principles of law and the value-based content of legal regulation.

It is emphasized that the integrated application of these criteria reduces the risk of arbitrary interpretation and strengthens consistency in law enforcement. The proposed approach is also relevant for judicial reasoning, since it offers a structured model for substantiating conclusions about abusive conduct through analysis of the purpose, means, consequences, and axiological compatibility of the exercise of a right. The article concludes that further research should focus on sector-specific adaptation of these criteria in civil, administrative, and procedural law, as well as on judicial standards of proof in cases involving abuse of rights.

Keywords: abuse of rights, law implementation, principle of justice, principle of good faith, principle of reasonableness, subjective right, law enforcement.

DOI: 10.33663/2524-017X-2026-17-578-582

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.02.2026

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 09.04.2026

Дата публікації: 30.04.2026